

Kinderopvang in Nederland

Ellen Allewijn-Tzipris en Marieke Kroneman

Ten opzichte van andere Europese landen heeft Nederland altijd een achterstand gehad op het gebied van de kinderopvang. Politieke partijen stelden bij verkiezingsbeloftes in november 2006 het inlopen van deze 'achterlijke' situatie centraal.

De achterliggende doelstelling is dat de problemen van vergrijzing opvangen door een grotere arbeidsparticipatie van vrouwen. Begin jaren negentig maakte de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in het rapport 'Een werkend perspectief' ook al duidelijk dat vrouwen niet op de arbeidsmarkt gemist konden worden. De economische noodzaak van kinderopvang was ook toen al duidelijk met als gevolg de invoering van de Stimuleringsmaatregelen Kinderopvang. Gemeenten en het bedrijfsleven moesten meer investeren in kinderopvang. In 2005 gingen de stimuleringsmaatregelen over tot een heuse Wet Kinderopvang. De doelstelling van de wet is dat ouders, studenten en nieuwkomers méér gebruik zullen maken van kinderopvang dan tot nu toe gebeurt. Met de aanname van de Wet Kinderopvang is de keuze voor kinderopvang als arbeidsmarktinstrument definitief. Ondanks alle inspanningen van wetenschappers en pedagogen om het pedagogische karakter van de kinderopvang centraal te stellen. Tegelijkertijd is door de toename van het aantal ouders en kinderen dat gebruik maakt van de kinderopvang de pedagogische waarde ervan meer op de voorgrond getreden. Steeds meer ouders (h)erkennen dat kinderopvang niet alleen opvang is maar ook pedagogisch veel toevoegt.

Anderhalf jaar na invoering van de wet is het interessant om een balans op te maken: heeft de Wet Kinderopvang haar doelstellingen kunnen waarmaken? Is de inhoudelijke pedagogiekontwikkeling tot stilstand gebracht of heeft ze juist een impuls gekregen door de toename in gebruik?

Kinderopvang op de Nederlandse markt

De vraag is waarom formele kinderopvang nog steeds niet omarmd wordt door ouders. Misschien profileert die kinderopvang zich nog te weinig als pedagogische voorziening.

Een eigen koers

In Nederland bestaan er verschillende vormen van kinderopvang. Je hebt de zogenoemde formele kinderopvang zoals het kinderdagverblijf, de gastouderopvang en de buitenschoolse opvang. Het kinderdagverblijf biedt kinderen van 0 tot 4 jaar hele of halve opvang in de professionele setting en met gediplomeerde leidsters. Bij gastouderopvang neemt een volwassene thuis een aantal kinderen die maximaal 4 jaar oud zijn onder de hoede. De buitenschoolse opvang is voor kinderen van 4 tot en met 12 jaar die zowel voor als na schooltijd opgevangen worden in een professionele omgeving waarin allerlei activiteiten georganiseerd worden. Naast die formele kinderopvang is er ook informele kinderopvang waar vrienden, burens en familieleden enkele uren of dagen per week de zorg van de kinderen op zich nemen.

In Nederland maakt ongeveer 25% van de gezinnen gebruik van de formele kinderopvang voor kinderen van 0 tot 4 jaar (CBS, 2006). Van die 25% sturen ouders hun kinderen gemiddeld twee of drie dagen naar de kinderopvang. Daarnaast worden kinderen één of meer dagen per week opgevangen en verzorgd door middel van informele kinderopvang, al dan niet in combinatie met formele kinderopvang. Maar liefst 40% van de Nederlandse ouders geeft hun kinderen in de leeftijd van 0 tot 4 jaar alleen in de handen van informele opvang zoals grootouders, andere familieleden of burens (SCP, 2005). Bij ongeveer 9% van de ouders is sprake van een combinatie van formele en informele opvang. Vooral bij hoogopgeleide ouders is de formele kinderopvang erg in trek. Uit cijfers blijkt zelfs dat hoogopgeleide ouders twee maal zo vaak gebruik maken van de formele kinderopvang als laagopgeleide ouders.

Vlaanderen kan gelijkaardige cijfers voorleggen m.b.t. de verhouding tussen formele en informele kinderopvang. Daar maakte in 2004 ongeveer 66% van de

ouders met kinderen tussen de 3 maanden en 3 jaar gebruik van kinderopvang (Kind en Gezin, 2004). Ongeveer 56% van de ouders maakte gebruik van de informele kinderopvang en ongeveer 10 % van de ouders maakte gebruik van de formele kinderopvang. Vanwaar toch die terughoudendheid ten aanzien van de formele kinderopvang?

Opvoeden onder de kerktoren

Al sinds decennia huldigen de meeste Nederlanders de opvatting dat de moeder of iemand uit de naaste familiekring het beste voor de kinderen kan zorgen. De invloed van de kerkelijke instanties, de overwegend christen-democratische politiek en wetenschappelijk studies zorgden ervoor dat tot eind jaren zeventig moeders stopten met werken en thuis bleven om voor hun kinderen te zorgen (Kremer, 2005). Er bestond nauwelijks formele kinderopvang in Nederland. Nog tot op de dag van vandaag vinden veel ouders dat de moeder de aangewezen persoon is om de kinderen op te voeden. In een studie van het SCP uit 2006 antwoordde 46% van de vrouwen dat een baby (0-1 jaar) het beste door de eigen moeder verzorgd kan worden. Voor de opvoeding van peuters (2-3 jaar) antwoordde bijna 38% van de moeders.

In tegenstelling tot onze 'Lage Landen' koos bijvoorbeeld Denemarken er in de jaren zestig al voor om vrouwen in te zetten op de arbeidsmarkt. Als gevolg van deze ontwikkeling investeerde de overheid toen al in de kinderopvang om ouders te laten werken. In Nederland verrichtten eind jaren zeventig steeds meer moeders betaald werk. Pas in het begin jaren van de jaren negentig werden stimuleringsmaatregelen door de overheid ingevoerd om het aanbod in de kinderopvang te vergroten. Ook in Vlaanderen bleven steeds meer vrouwen eind jaren zeventig werken na de geboorte van hun eerste kind. Door deze ontwikkeling werd de kinderopvang noodzakelijk vanuit een economisch oogpunt. Vandenbroecke (2004) meent dat in tijden van stijgende economische conjunctuur, zoals de beginjaren '70, de kinderopvang voornamelijk vanuit een economisch oogpunt (de opvang van kinderen) is te rechtvaardigen. In tijden van een dalende economische conjunctuur wordt het argument van de moederlijke zorg dan weer sterker en verdwijnt de rechtvaardiging vanuit een educatief perspectief weer naar de achtergrond.

Een tweede oorzaak is het negatieve imago van de formele kinderopvang, in het bijzonder van het kinderdagverblijf. Ouders leggen de opvoeding van kinderen in handen van vreemden. Het kinderdagverblijf roept namelijk het beeld op dat ouders (i.c. de moeder) de eigen carrière belangrijker vinden dan het welzijn van de kinderen. Hoewel deze beeldvorming nog altijd bestaat, gaan steeds meer moeders na de geboorte van het eerste kind door met werken. Ongeveer 90% van de moeders blijft doorwerken en hun kind wordt voornamelijk in het informele circuit opgevangen.

Elk land z'n eigen zorgideaal

Wetenschappelijk onderzoek bevestigt die ontwikkelingen (Kremer, 2005). Kremer vergelijkt in haar proefschrift verschillende zorgstelsels in Nederland, Vlaanderen en Denemarken met elkaar. Op basis van de manier waarop in de verschillende landen de zorg georganiseerd wordt, werd een bijpassend zorgideaal opgesteld. Een zorgideaal refereert aan wat als goede zorg wordt beschouwd door een samenleving. In Nederland is het ideaal van goede zorg dat kinderen door hun eigen ouders worden opgevoed en verzorgd. Om dat te organiseren terwijl beide ouders werken, werd 'parental sharing' bedacht. Dit combinatiemodel veronderstelt dat mannen meer moeten zorgen en vrouwen meer moeten gaan werken. De verzorging van de kinderen is een taak die beide ouders delen. Verder veronderstelt dit model dat er een kleine rol is weggelegd voor de (formele) opvang omdat als gevolg van het parttime werken de ouders grotendeels de zorg van de kinderen zelf op zich kunnen nemen.

In vergelijking met Nederland gaan in Vlaanderen meer kinderen naar de kinderopvang. De meeste Vlaamse kinderen worden ondergebracht bij zogenoemde 'onthaalmoeders'. Het gaat hier over het algemeen om opvanggezinnen, aangesloten bij een erkende dienst, waar een moeder voor meerdere kinderen zorgt. Door de hoge arbeidsmarktparticipatie van mannen en vrouwen is de vraag naar kinderopvang groot. Als gevolg van vele subsidies van de Vlaamse overheid is in de afgelopen jaren het aantal kindplaatsen enorm gestegen (Vandenbroecke, 2005.) Uit het jaarverslag van Kind en Gezin uit 2005 bleek dat er een stijging van 3.2% was ten opzichte van het jaar daarvoor. Het aantal plaatsen op het kinderdagverblijf steeg tot 95.538. Dit zorgideaal wordt getypeerd als de surrogaatmoeder. Dit ideaal representeert het idee dat moeders

een aantal kinderen in hun huis onder hun hoede nemen zodat de kinderen in een huiselijke sfeer verzorgd en opgevangen worden (Kremer, 2005). 'It is more appropriate when a mother cares for the children, even though it is not their own mother' (Kremer, 2005). Deze vorm van opvang is veel goedkoper dan kinderdagverblijven, onder andere omdat deze moeders niet als werknemers gezien worden en een toelage krijgen voor hun werk. Ook al ontvangen ze sinds 2003 pensioen en andere sociale voorzieningen, toch worden ze nog steeds niet als werknemers beschouwd.

In Denemarken is er sprake van een professioneel zorgideaal. Ouders en overheid zijn van mening dat elk kind recht heeft op professionele zorg. Deze visie veronderstelt dat professionele zorg een andere vorm van zorg is dan de zorg die ouders bieden. Toch hoort ook die professionele variant in het leven van kinderen aanwezig te zijn (Kremer, 2005). Deze zorg geeft men op kinderdagverblijven of is deel van het schoolsysteem. Doel is om kinderen te socialiseren, hun welbevinden te verbeteren en hen voor te bereiden op school. Daarom is de kinderopvang een basisvoorziening waar kinderen van 1 tot en met 3 jaar vaak vijf dagen per week zijn (in het eerste levensjaar van de baby maken de meeste vrouwen gebruik van ouderschapsverlof). In tegenstelling tot ouders in Nederland vinden ouders in Denemarken niet dat ze hun kinderen afleveren bij vreemden of bij 'de staat'. Zij ervaren hun kroost in handen te leggen van goed opgeleide pedagogen. Die pedagogen menen dat het kinderdagverblijf kinderen van 0 tot en met 3 jaar sociale pedagogische aandacht kunnen geven, wat ouders hun kinderen niet kunnen geven (Kremer, 2005).

De weg naar de wet

Anders dan in Denemarken zien ouders in Nederland kinderopvang als kil en onpersoonlijk. Zij kiezen voor een (on)betaalde oppas. Dit verklaart waarom er in Nederland nog steeds zoveel gebruik gemaakt wordt van informele opvang. Die voorkeur zou wel eens stokken in de wielen kunnen steken van een economische dynamiek. Want indien daar behoefte toe is, moet al wie enigszins kan, ingeschakeld worden in het arbeidsproces. Vandaar dat ook in Nederland vanuit economische, eerder dan pedagogisch, motieven recent meer opvangplaatsen gecreëerd werden. Een nieuwe Wet Kinderopvang moet dat mogelijk maken.

Op 1 januari 2005 trad de Wet Kinderopvang in werking en daarmee veranderde de kinderopvang van een welzijnsinstelling in een marktorganisatie. Vanzelfsprekend kwam die wet niet uit de lucht gevallen. Begin jaren '80 waren er in Nederland nauwelijks kinderopvangvoorzieningen. Er waren grote wachtlijsten, de leidsters waren ongeschoold en het ontbrak aan kwaliteitscriteria. Pogingen om een wet op te stellen mislukten en dus greep men eind jaren '80 naar een 'stimuleringsmaatregel'. De stimuleringsmaatregel was een groot succes en werd enkele malen verlengd. Tot 2004 werd op basis van deze maatregel de capaciteit van de kinderopvang systematisch uitgebreid. Het aantal kindplaatsen steeg van 15.557 in 1989 tot 206.714 in 2004 (Verschuur, 2005). Maar die groei had ook een keerzijde. Door die explosieve toename van kinderopvangvoorzieningen ontstond een groot tekort aan leidsters. De tijd voor een Wet Kinderopvang leek rijp.

Opvang op de markt

Door de Wet Kinderopvang uit 2005 vallen nu ook alle vormen van bedrijfsopvang en alle particuliere opvangcentra onder de naam kinderdagverblijf. Naast het kinderdagverblijf vallen ook gastouderverblijven en buitenschoolse opvang onder de Wet Kinderopvang. De belangrijkste grondslag van die wet is het principe van marktwerking. Ouders worden als consument beschouwd en samen met de kinderopvangorganisaties bepalen zij de prijs en de kwaliteit. Kinderopvangorganisaties moeten oudercommissies samenstellen die mee beslissen over de prijs (Vandebroecke, 2005). Door middel van deze commissies krijgen ouders een belangrijke stem in het beleid van de instellingen. Kinderdagverblijven moeten zich dus bewust worden van hun marktpositie. Zij moeten hun aanbod voor een goede prijs aanbieden zodat ouders een grote keuzevrijheid hebben. Kinderopvangorganisaties hebben steeds vaker een uitgewerkt pedagogisch beleid waardoor ouders weten wat de organisatie op dat vlak te bieden hebben. Een pedagogisch beleid kenmerkt zich door de beschrijving van visies en concrete doelstellingen en uitgangspunten die de organisatie heeft over het kind, de opvoeding of het handelen van leidsters. Ook concrete zaken als breng- en haaluren van de kinderen, de kosten, groepssamenstellingen (horizontalen en verticale groepen), opendeuren beleid of de inrichting van de ruimte staan beschreven in een pedagogisch beleid. Verschillende organisaties kunnen dus niet alleen in visie op opvang en

opvoeding met elkaar verschillen, ook kunnen zij verschillen op het gebied van concrete pedagogische en niet-pedagogische zaken. Deze verschillen hebben wellicht een positief gevolg voor de concurrentie tussen de kinderopvanginstellingen die zich op deze manier beter kunnen onderscheiden ten aanzien van elkaar.

Een andere belangrijke consequentie van de Wet Kinderopvang is de veranderde rol van de gemeente. Die krijgt een grote rol in de handhaving en het toezicht op de kinderopvang. Allereerst zijn gemeenten verplicht een register aan te leggen voor kinderopvangorganisaties. Alleen geregistreerde organisaties zijn legaal en worden door de gemeente gecontroleerd op kwaliteit. Niet geregistreerde opvangorganisaties kunnen een boete opgelegd krijgen en ouders komen niet in aanmerking voor een toelage van het Rijk.

Vrijblijvende kwaliteit

In principe zijn de houders van de kinderopvangorganisaties en de ouders verantwoordelijk voor de kwaliteit van de kinderopvang (Smet, van Setten en Palmes 2005). De overheid heeft, tegen de verwachtingen in, geen kwaliteitseisen in de wet opgenomen. Over de groepsgrootte, de kind-leidster ratio, het aantal m² per ruimte of de opleiding van leidsters, staat niets vermeld in de wet. Zulke regels zouden de concurrentie tussen de instellingen bedreigen. In de wet is wel één algemene kwaliteitsparagraaf opgenomen. In artikel 47 van de wet staat dat de kinderopvang 'verantwoorde kinderopvang moet bieden'. Dat betekent dat er opvang geboden moet worden die bijdraagt aan 'een goede en gezonde ontwikkeling van het kind in een veilige en gezonde omgeving'.

Drie organisaties in de kinderopvang, namelijk de MO-groep, Boink (ouderorganisatie) en de Branche voor ondernemers in de kinderopvang, namen het initiatief om die algemene kwaliteitsnorm verder uit te werken. Vier pedagogische doelen die eerder al in een grootschalig onderzoek naar de kwaliteit van kinderopvang werden geformuleerd, staan centraal: het bieden van een emotioneel veilige omgeving, het stimuleren van persoonlijke competenties, het versterken van sociale competenties en de overdracht van cultuur, waarden en normen (Rixen-Walraven, 2001). Deze kwaliteitscriteria zijn niet bindend

voor kinderopvangorganisaties, maar vormen wel het uitgangspunt voor het toezicht op de kwaliteit in de kinderopvang.

Werkgever betaalt mee

Normaliter betalen ouders, het Rijk en de werkgever de kosten van de kinderopvang via een inkomensafhankelijk tarief. Naast het uitoefenen van toezicht, financiert de gemeente ook het (ontbrekende) werkgeversdeel van speciale doelgroepen in een gemeente zoals studenten, uitkeringsgerechtigden die een re-integratieproject volgen, herintreders of nieuwkomers die een inburgeringstraject volgen.

Anderhalf jaar na de invoering van de Wet Kinderopvang werd duidelijk dat niet de beoogde negentig procent van de werkgevers bijdraagt in de kosten voor de kinderopvang, maar slechts 35 procent. In reactie op deze ontwikkeling besloot de overheid om vanaf 1 januari 2007 het werkgeversgedeelte in de bekostiging van de kinderopvang zelf op te vangen. Werkgevers zullen door middel van een heffing indirect de kosten betalen. Via een omweg werd het werkgeversgedeelte per 1 januari 2007 met andere woorden verplicht gesteld.

Opvang voor iedereen

Aanvankelijk vreesden mensen uit de kinderopvangsector dat vooral de kleinere kinderopvangorganisaties failliet zouden gaan omdat zij afhankelijk zouden worden van de betalingswijze van ouders. In de praktijk is dat vrijwel niet voorgekomen. Wel bleek dat in het eerste half jaar na de invoering van de wet tien procent van de ouders - voornamelijk de hoogopgeleide ouders - vanwege de hoge kosten uitvielen. Het doel van deze wet was dan ook om ouders uit de lagere sociaal-economische klassen te stimuleren om gebruik te maken van het kinderdagverblijf door voor hen de kosten te verlagen. Maar het gebruik van kinderopvang onder deze groep ouders nam nauwelijks toe vanwege de ingewikkelde administratieve rompslomp (Verschuur, 2005). Ondertussen trekt de economie weer aan en neemt de vraag naar kinderopvang toe. In september 2006 erkende de bevoegde minister dat de Wet Kinderopvang niet goed is ingevoerd omdat men zich verkeken heeft op de effecten voor midden- en hoge inkomens. Hij meende dat de politiek zich er te veel op richtte om mensen met lage inkomens aan het werk te helpen, terwijl de praktijk uitwijst dat juist de

groep midden- en hoge inkomens genegeerd werden. In verhouding betaalden zij te veel (Financieel Dagblad, 20 september 2006).

Al bij al heeft de Wet Kinderopvang ertoe bijgedragen dat de kinderopvangsector een markt is geworden waar kinderdagverblijven en buitenschoolse opvang moeten concurreren om klanten (ouders) binnen te halen. De kwaliteit van die opvang is (nog) niet afdwingbaar geregeld. De vrees bestaat dat er grote kwaliteitsverschillen zullen ontstaan, want kwaliteit kost geld. Toch lijkt de tijd aangebroken dat deze sector zich gaat profileren als een sector waar tegen een goede prijs kwaliteitsvolle opvoeding en verzorging aangeboden wordt. Dat kan natuurlijk alleen als de kinderziekten die de uitvoering van de wet met zich meebracht overwonnen zijn. Maar niets staat de sector in de weg om deze boodschap nu al uit te dragen.

Kiezen voor opvoeding

Het succes van de peuterspeelzaal bevestigt dat de keuze voor profilering rond opvoeding en verzorging de juiste is. Want in tegenstelling tot de moeizame acceptatie en ontwikkeling van de kinderopvang zijn die peuterspeelzalen sinds haar oprichting in de jaren '60 in Nederland wel een groot succes. De peuterspeelzaal is in feite een voorbereiding op de kleuterschool, waar het maken van sociale contacten en het leren spelen in groepsverband voor 2 en 3-jarigen centraal staat. De nadruk ligt niet op opvang, omdat het maar om enkele dagdelen gaat. Maar ze leren er wel sociale vaardigheden. Kinderen leren er bijvoorbeeld samen spelen en zich vertrouwd voelen bij vreemden.

Ouders vinden het dus wel belangrijk dat kinderen op jonge leeftijd met andere kinderen leren spelen in een pedagogische omgeving. De vraag is dan waarom de kinderopvang nog steeds niet omarmd wordt door ouders. De oorzaak is misschien dat de kinderopvang zich te weinig profileert als pedagogische voorziening. Toch is er inmiddels een ruim aanbod aan ontwikkelingsstimulerende programma's, bijscholing voor leidsters en programma's om kinderopvangorganisatie en leidsters bewust te maken van hun pedagogisch handelen. Een imagoprobleem en een hardnekkig zorgideaal dat kinderopvang als zorg van de staat typeert, maken deze inspanningen vergeefs.

Op weg naar een kindercentrum

Alleen al vanuit strategische overwegingen is het belangrijk dat het kinderdagverblijf en de peuterspeelzaal naar elkaar toe groeien. Nu is het namelijk zo dat de peuterspeelzaal vaak ingezet wordt voor Voor- en Vroegschoolse Educatie (de zogenaamde 'voorschool') voor kinderen met een taalachterstand. Daardoor ontstaat er een scheiding op vroege leeftijd van veelal witte kinderen in de kinderopvang en allochtone kinderen in de peuterspeelzalen. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan een gecombineerd kindercentrum. In dergelijke kindercentra zouden álle kinderen voor korte of langere tijd 'opgevangen' kunnen worden. Kinderen met specifieke behoeftes, bijvoorbeeld op het gebied van taal, kunnen bediend worden geïntegreerd met de gewone opvang. Het grote voordeel is dat alle kinderen van jongs af aan samen opgroeien. Ook voor ouders heeft zo'n kindercentrum voordelen. Het is een kleine stap op vanuit zo'n centrum lichte opvoedingsondersteuning voor ouders aan te bieden. Zo kan dicht bij huis voorkomen worden dat opvoedingszorgen uitgroeien tot opvoedingsproblemen.

Inmiddels heeft Nederland een 'christelijk-sociaal' kabinet gekregen waarin gezinsidealen gerijmd worden met economische groei. Er is een minister voor jeugd- en gezinsbeleid geïnstalleerd. In het regeerakkoord staan plannen voor uitbreiding van het ouderschapsverlof en voor het laten integreren van kinderopvang, peuterspeelzaal en voorschool. Juist om de scheiding tussen doelgroepen tegen te gaan. De toekomst oogt rooskleuring.

Rectificatie:

In het artikel 'Kinderopvang in Nederland' in Alert jrg. 33, nr. 2 van afgelopen mei zijn op bladzijde 86 verkeerde cijfers gepresenteerd. De juiste cijfers moeten zijn: "66% van de ouders met kinderen tussen de drie maanden en drie jaar maakte in 2004 gebruik van de kinderopvang (Kind en Gezin, 2004). Daarbij maakte ongeveer 1/3 van de ouders gebruik van opvang in de informele sfeer en ongeveer 2/3 van de formele opvang". De veronderstelling die in het artikel wordt gemaakt met betrekking tot de terughoudendheid van ouders in Vlaanderen ten aanzien van het gebruik van de formele kinderopvang is daarom niet juist.

Verwijzingen

Kremer, M. (2005), How Welfare States Care. Culture, Gender and Citizenship in Europe, Utrecht

Smet, H., Setten, Y. van., en Palmen, P. (2005), *Kwaliteit handhaven in de kinderopvang. Op weg naar een transparant handhavingsbeleid*, Den Haag, VNG Uitgeverij

Sociaal Cultureel Planbureau (2006), *Hoe het werkt met kinderen*, Den Haag, SCP

Vandebroecke, M. (red.) (2005), *Pedagogische Management in de kinderopvang*, Amsterdam, SWP

Vandebroecke, M. (2004), *In verzekerde bewaring. Honderdvijftig jaar kinderen, ouders en kinderopvang*, Amsterdam, SWP

Verschuur, A. (red.) (2005), *Geschiedenis van de Nederlandse Kinderopvang*, Den Haag, Stichting Geschiedschrijving Kinderopvang

http://www.kindengezin.be/Images/RapportgebruikKO2004v22nov_tcm149-37578.pdf (Kind en Gezin, 2004, rapport)

http://www.kindengezin.be/Images/JV2005_tcm149-46570.pdf (Kind en Gezin, jaarverslag 2005)

http://home.szw.nl/navigatie/dossier/dsp_dossier.cfm?set_id=793&doctype_id=135 (Handboek Wet Kinderopvang 2005)

<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-inkomen-sociale-zekerheid/arbeidsmarkt/publicaties/artikelen/2006-2002-wm.htm> (CBS, 2006)

http://home.szw.nl/navigatie/dossier/dsp_dossier.cfm?set_id=793&link_id=71769 (Ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid, dossier kinderopvang)

<http://www.boink.info/> (belangenvereniging voor ouders in de kinderopvang)

<http://www.kinderopvang.nl/web/show> (Ondernemersbranche kinderopvang)

<http://www.mogroep.nl/> (Maatschappelijke Ondernemersgroep)

<http://www.vng.nl/smartsite.dws?id=37205> (Vereniging Nederlandse Gemeenten, dossier kinderopvang)